

Timeo, ergo sum

MITJA VELIKONJA

POVZETEK

Svitanje moderne dobe so spremljali podedovani strahovi in nove tesnobe, za katere je kazalo, da bodo v razmerah naraščajoče znanstvene realnosti in oblastvenih sprememb veliko manj usodni oziroma šibkejši. Atmosfero ogroženosti, ki jo je zaznati v specifičnih psiho-socialnih in religioznih fenomenih od 15. do 18. stoletja, je zaznamovalo apokaliptični pričakovanje; tako njegova izrazitejša, pesimističnejša različica, kot tudi pomirljivejša, obetavnejša. V članku so tako opisane nekatere individualne in množične strategije preseganja teh občutkov in perspektive, katerim je tedanji vernik-grešnik (oz. njegovo občestvo) sledil na poti svoje rešitve. Med njimi so tudi take, ki so postale neposredni vzrok velikim geografskim in znanstvenim odkritjem, znamenjem novega veka.

ABSTRACT

TIMEO, ERGO SUM

The dawn of the modern age brought with it old fears and new anxieties, which the changing scientific realities and power structures promised to weaken and make less fatal. The atmosphere of endangerment identifiable in specific psycho-social and religious phenomena from the 15th to 18th centuries was characterised by dark forebodings, in both apocalyptic and less pessimistic variants. The article describes certain individual and collective strategies for transcending the fears and gloomy prospects besetting the then believer-sinner and his community on their path to salvation. Among these strategies are those which were the immediate cause of great geographic and scientific discoveries of the modern age.

"Bojim se, torej sem!",¹ je zamolčana paralela novoveške mentalitete, (ne)enakomerno razširjena med različnimi stanovi Zahoda. Renesančni človek je pred seboj in okoli sebe čutil brezštevilne razloge za strah predvsem zaradi tega, ker je sam sebi postal glavni predmet tesnobe. Strah je občutek zaprepadenosti, osuplosti, kateremu pogosto predhodi presenečenje in ki ga izzove uvid ogrožajoče nevarnosti, ki preteče napreduje

1. M. Vienne, v knjigi J. Delumeauja *Greh...*, str. 837.

in za katero velja prepričanje, da ogroža.² Spodbudi mobilizacijo, borbo ali beg, lahko pa tudi dezorientiranost in neprilagojenost, afektivno zaslepljenost, nesluteno prebujanje nezavednega. V nekaterih situacijah vzpostavi klimo notranje negotovosti, posebej še v povezavi z občutkom krivde, saj s tem človek usmeri svojo agresivnost vase. "Hudič v srcu vsakogar", katerega rezultat je bilo po svetu razprostranjeno zlo, je potiskal posameznika v bridka razmišljanja o sebi, mrzlično iskanje in evociranje svojega zločina. Vernik, bolje rečeno grešnik, se je bal svoje "druge smrti" (Raz 21, 8), duhovne pogube, večnih muk v Tartaru, če bi mu preveliki grehi preprečili združitev njegove duše z Bogom. T. Reik je poudaril, da tako krščanstvo kot psihoanaliza izhajata iz podobne predpostavke, da je namreč nek pra-dogodek usodni vzrok vse kasnejše Zgodovine človeštva in človeka kot posameznika, diahronično in sinhronično obenem. Travma strukturira in generira ves kasnejši razvoj, in ju lahko zadovoljivo razrešita le z abreakcijo, povratkom v izvorno razmerje. Bolečo izkušnjo obvladata s ponavljajočo konfrontacijo v spominu in s postopnim navajanjem nanjo. Vsi kasnejši strahovi nastopijo istočasno, kot različne manifestacije istega zapleta, ponavljajočega v različnih oblikah.

Z individualizirajočimi religioznimi in oblastvenimi posegi v zgodnje novoveški dobi je narastel tudi občutek osebne, direktne odgovornosti za nastalo klavarno stanje sveta. Najbolj naravna človekova reakcija ob katastrofi je iluzija centralnosti,³ misel, da je nesreča zadela le njega, da je v samem njenem epicentru. Vzrok tega je umik čustvenega zanimanja iz zunanjega sveta in koncentracija na preplašeno sebstvo, trenutna prekinitev zanimanja za druge. Nezgodo skuša zajeti z zajemalko mogočih, že izkušenih interpretacij; odkrije pa tudi nove, dotlej prikrite razlage kaznovanja zaradi nedovoljenih, grešnih precendensov. Notranji občutek krivde dobi tako povsem konkretno, predstavljivo podobo v obliki te ali one nezgode. Pogosta faza pri sprejemanju boleče realnosti je tendenca k pretiravanju, navznoter pa strašen občutek izpostavljenosti, potrditev domneve, da je človeka zapustila dotlej naklonjena zaščitniška oseba ali sila, z veliko ali malo začetnico. Nesrečne okoliščine aktivirajo latentne tesnobe in nevarne afektivne dvosmiselnosti, ki so se prej zadrževale na nezavednem nivoju. S tem v zvezi so zanimive orgiastične reakcije. Dve veliki skrivnosti odraslih, ki mikata razmišljanja otrok, spolnost in smrt, sta v infantilni fantaziji tesno povezani s podobo sadističnega seksualnega odnosa.⁴ Neposredno pred neizbežno nesrečo predstavlja razvratnost zmagovalno vitalnost, zaobljubo nesmrtnosti skozi prokreacijo, odvrčanje smrtnih groženj. Naraščanje impulzivne svobode ima osvobajajoči efekt pred skrbmi anksiozne prihodnosti. Katastrofalno uničenje in *the day after* pa lahko preživeli dojamejo kot izginotje moralnih pravil, saj (nadnaravne) avtoritete, zakonodajalke, niso bile zmožne obrzdati destruktivnih sil; odtod brezvladje, anarhija, bakanalije neposredno po sunku (znan je primer lascivnosti ob in po londonski kugi leta 1665 itn.).

Ekstremni dogodki privlečejo na površje ideje o omniiprezentnosti božanske moči.⁵ Krščanstvo vključi lekcijo kazni kot nujno potezo vsevedne Previdnosti, ki opomnjene spametuje in jih vrne pod varno okrilje pravega občestva. Zlo zgolj afirmira eksistenco dobre, varovalne Avtoritete, ki je bila neljubi valpet le za hip, a še to v korist človeka in

2. J. Delumeau, *Strah...*, str. 22.

3. M. Wolfenstein, *Disaster*, str. 51-56.

4. M. Wolfenstein, *Disaster*, str. 164.

5. M. Wolfenstein, *Disaster*, str. 199.

človeštva, saj ju je zaščitila pred še hujšo in dokončno pogubo. Poudarjanje božje dobrote predstavlja tako hkrati željo po zanikanju strašne izgube, obrambo pred bolečimi spomini ter predvsem potrditev in okrepitev prenovljene pobožnosti in moralne kreposti. Novi svet izgleda ves preroben, brez blatne nesnage preteklih generacij: kolosalni Potop je predpogoj prihajajočega Raja. Biblijski preskok prvega v drugi ima tudi povsem psihološko ozadje: po katastrofi (= kazni) nastopi vsepovsod atmosfera čudovitega odpuščanja, ljubezni, prijateljstva in blaženega sodelovanja preživelih. Skratka, ne več grešni *status qu ante*, ampak višja kvaliteta bivanja. Svet, ki je zgedel izgubljen, je sedaj na novo pridobljen.

Religiozna obsesija je podrejena univerzalnim psihološkim zakonom in patologija krivde ni lastna izključno vernikom.⁶ Freud je dognal, da se imajo za največje grešnike tisti, katere je ideal Jaza, se pravi interiorizirana morala, najdlje odvedel na poti svetosti. Drugače rečeno, najpobožnejši so najstrožji do sebe. Krščanstvo skuša na vsak način združiti nezdružljivo, saj po eni strani hrabri, kajti Bog odpušča skozi svojega Sina, obljublja ljubezen, po drugi strani pa izziva slabo vest. Takšna razpetost izpostavi človeka nevrotičnemu čustvu krivde, posebej še s pretvarjanjem priznanja greha v temeljno zahtevo, solidarno s sporočilom o osvoboditvi. Patološki strah pred Sodbo, bogaboječnost, prežvekovanje greha, fiksacija smrti, različne prerokbe, npr. tista biblijska o majhnem številu izbranih, razviti demonologija in demonizacija, ideologija *contemptus mundi* itn. so A. Vergota spodbudili k definiciji kolektivne nevrose krivde: šlo naj bi za religiozno in patološko izrojenost krščanstva, ki svoje sporočilo usmerja k spominjanju na greh in se s tem oži, čeprav se bori proti njemu.⁷ Obsedenost privede duh v neskončni spopad s samim seboj. Jedro tega je dvovladje občutkov do Boštva, potisnjeno nelagodje, strah ter ljubezen. K vsemu skupaj so veliko pripomogle času prilagojene teološke izpeljave svetopisemskih epizod, od katerih so se poljubno oddaljevale. Zgolj za ilustracijo: Jezus se odločno zoperstavi eksplikativnemu povezovanju greha in nesreč, in to v Janczovem (Jn 9, 1-4) ter Lukovem evangeliju (Lk 13, 2-6).

Katastrofičnost je posebej bohotna v mentaliteti tistih ljudi, ki so do sveta sovražno razpoloženi, saj je povezana s tesnobo zaradi njihovih povračil. Demonizacija zemeljskega se tako lahko sprevrže v strah, da se bo očrnjeno v enaki meri maščevalo. Zunanji svet konstituirajo modeli človekovih interiornih čustvenih situacij,⁸ npr. zaupanja varovalni Sili, projekcije bojazni zaradi nezmožnosti kontroliranja svojih lastnih destruktivnih impulzov. Ustrahovanje drugih je učinkovita obramba zoper svojo lastno anksioznost: pasivni trpin se iz resignacije prelevi v aktivnega ustrahovalca (lep primer predstavlja odnos med pridigarji, misijonarji, preroki oz. dušnimi pastirji nasploh in poslušno čredo faranov). Pretirane napovedi postavljajo ponavadi (vedno) (t)isti, ki imajo še posebej izrazit zvijačni kolobar močnejših destruktivnih impulzov in šibkejših obramb pred njimi; seveda na nezavedni ravni. Poklic duhovnika ekssemplarično prikazuje "antifobično" obrambo,⁹ saj gre za početje, katerega glavna naloga je krotitev, gospodarjenje nad nevarnostjo. Namesto izogibanja pride do direktnega soočenja, spopada z zlom, kar naj bi dokazovalo, da je vera v dobroto nepremagljiva. Odločna reakcija v zunanost in tako posredno tudi navznoter izniči

6. J. Delumeau, *Greh...*, str. 451.

7. A. Vergote, v knjigi J. Delumeauja, *Greh...*, str. 453.

8. M. Wolfenstein, *Disaster*, str. 8.

9. M. Wolfenstein, *Disaster*, str. 15-16.

lastni *uroboros* destruktivnosti in bojazljivosti. Poslušalci postanejo nebojlene žrtve, tisti, ki jih boleča izkušnja ali vizija Drugega direktno prizadane.

Pogled na neprijaznost realnosti je navezan na notranja protislovja, razmišljanja in dvom o zaščiti, svarilih in kaznovanju. Človek se v določenih situacijah bolj boji nerganja avtoritet(e) glede nujnih ukrepov zaščite pred nevarnostjo, kot pa nevarnosti same; nezavedno jo dojame kot svarilo pred kaznijo zaradi neupoštevanja, zadržanosti do priporočil. Zgolj za ilustracijo: apokaliptični diskurz so preprosti verniki sprva sprejeli bolj zaradi ubogljivosti do duhovnikov, kot pa zavoljo lastne senzibilnosti.

Grozeča kataklizma predstavlja skušnjava dotlej potlačenim sadističnim impulzom, saj lahko najdejo v njej nadomestno zadovoljitev. S projekcijo negativnih občutkov navzven postane okolje ali, določnejše, njegov diabolizirani segment ali predstavnik, hudo nevarno. Družbeno tabuizirani vzgibi se s subjekta prenašajo na objekt. Dotlej blokirani libido se obrne v agresivnost in osvetli pri drugih take značilnosti, kakršnih človek ne želi videti pri samem sebi. Predse postavi žrtveno jagnje, katerega lahko brez kritičnega preverjanja obtoži in prezira namesto sebe. Enako velja za skupnost: sebe proglasi za žrtev in s tem opraviči nasilje nad krivci, s tem pa se očisti svojih lastnih zlobnih namer. V divjem ritmu tekme za življenje pogosto prevlada prepričanje, da lahko smrt ene osebe zaščiti obstoj druge¹⁰ oz. drugih, cele skupine. Prav v obravnavanem obdobju se srečata in vandalsko dopolnjujoče izmenjujeta arhaični in moderni tip nasilja. Na Zahodu se uničujoče vrstita tako impulzivno, brezumno, brutalno, a hitro pomirljivo, kot tudi organizirano, postopno, temeljito in taktično nasilje.

Človek z žrtvovanjem odvrča nasilje od tistega, kar želi zaščititi, in ga usmeri na bitja, katerih smrt je nepomembna.¹¹ Nakopičena agresivnost se mora izprazniti in se z usmerjanjem "čimdlje od sebe" ali od svoje skupine kanalizira proti žrtvi, ki postane tako zamenjava za nasilje znotraj neke družbe, osvoboditev izpod notranjih napetosti. Njena značilnost je "prevaranje nasilja", menjava objekta, saj se napadalnost skoncentrira na ne-člana. S tem pa premaga nasprotja, razdore, ljubosumje med bližnjimi, medsebojna in notranje človekova sumničenja, vzpostavi se skladnost in enotnost. Tako so (apokaliptični) strah v tistem obdobju razreševali s preganjanjem in žrtvovanjem kriv(over)cev (nekateri med njimi bom naštel kasneje) v javnih postopkih inkvizicijskih in nasploh (verskih) obredov. Obsojenca so najprej pokazali z bobnani množici, s pedagoško natančnostjo je moral naštet svoja nedela, da so ga potem ritualno kaznovali, pred očmi vsch. S svojimi ranami je prevzel nase vse nasilje in ga blagotvorno preobrazil v mir in spokojnost. S tem so ponovili dramo z Golgoti, ki je tako usodno zaznamovala zgodovino Zahoda.

Izganjanje Zla je pravzaprav drugo ime za kolektivni eksorcizem nasilja znotraj cele skupine, katerega pogostnost so kritične razmere in *crescendo* strahu pred Koncem še intenzivirale. In ker je cilj religije pravzaprav preprečiti vzpostavljanje vzajemnega nasilja,¹² so bili obračuni povsem, ponavljam, izključno religiozne narave. Preventivno ali kurativno žrtvovanje je trdno v sferi verovanja; nasilje dehumanizira, saj ga človeku odvzame in ga pretvori v transcendenco. Intrinzičnega zamenjata zunanja, bolj rečeno nadnaravna vzrok in opravičilo. Sakrifikacija se lahko definira le v funkciji svetega, kajti nasilje je sveto; sveta igra oz. igra svetega pa igra nasilja.¹³ Verniki se zatečejo k

10. M. Wolfenstein, *Disaster*, str. 88.

11. R. Girard, *Nasilje...*, str. 11.

12. R. Girard, *Nasilje...*, str. 64.

13. R. Girard, *Nasilje...*, str. 272.

eksomunikacijam, iskanjem notranjega in zunanjih Antikristov, preganjanjem in likvidiranjem nekonformistov; skratka, oboževali so nasilje, ki naj bi jim prek žrtve prineslo blaženost.

Pogosto obredno žrtvovanje ponavlja fundamentalno nasilje, ki ga je bilo krščanstvo lociralo v epizodo prvega Kristusovega prihoda na zemljo. Religiozno mišljenje želi čimbolj točno reproducirati prvo žrtev oz. Žrtev, ki privleče nase medsebojno nestrpnost in izprijenost človeštva ter se prek zmagoslavne smrti, ki prinese možnost odpuščenja vsem, spremeni v Odrešenika. Dogodek svetega linča postane edinstven, junaku zažari transcendenčna avra; toda življenje prinaša s seboj nove napetosti, tesnobe, nestrpnosti in - nove žrtve. Katarza (= očiščenje) po prestanem obredu sakrifacija vrne občestvo nazaj k prvi Žrtvi, k vizijam in udejanjanjem njenih zapriseženih idealov. Postane bistri in neusahljivi studenec, iz katerega verujoči zajemajo čistost, da bi s sebe sprali nesnago nevzdržne agresivnosti. Njena svetost generira razrešitve vseh kasnejših kriz nasilja v družbi, ki se razrešujejo s sakrifikacijo tako ali drugače izobčenih. Žrtvovanje je ritual civilizacije.

Že prej sem omenil apokaliptično ikonografijo, ki je z delirantno fantazmogoričnostjo detajlno prikazovala vse to - in onstranske nepravilike. Toda *mourning pictures*, slikarstvo žalosti, ni goli odraz tedanjega imaginarija družbe, odsev turobnosti, ki so jo bili zaznali mojstri čopiča (isto seveda velja tudi za pisce, pridigarje ...). Motiv borbe ali strahu prenesejo na objekt: prestrašeni človek se ne bori, niti ne beži, ampak frenetično opisuje, govori grozote, razlaga, in v svojem izražanju fabricira nevarnosti. Nesreče privabljajo gledalce, ki nekako čutijo, da si morajo prizore nadrobno ogledati in posredovati naprej. S tem zadovoljijo potisnjenim sadističnim impulzom, ki so, kot vselej živa otroška radovednost, varno ohranjeni na nezavednem nivoju. Pogled na mučenje je tako obenem proslava lastne rešitve, zmagoslavje preživetja, cepivo zoper nenadno travmo ali pomoč pri njenem obvladovanju; in nenazadnje tudi razgrnitev stanja in osnova za razmislek o prihodnjih rešilnih strategijah. Slika, beseda ali dejanje (spomnimo se le na procesije flagelantov!) ščitijo pred nevarnostjo, predstavljajo bolj ali manj učinkovit eksorcizem, manifestacijo kesanja in upanje v izboljšanje. Angažiranje je najboljši lek zoper otopelost, obup fatuma.

Izobčevanje, ki ga je bila vladajoča kultura na široko delila kar celim družbenim skupinam, je bilo dejansko njena obramba pred tedaj razprostranjeno kolektivno prakso. Da bi lahko dosegla svojo samozavest, si je morala predse postaviti negativno podobo, črni lik, npr. žensko, Žida, muslimana, čarovniško prakso, krivoverce vseh pasem, norce in potepuhe ... Potrebna je bila nasprotnoznačna identifikacija, da bi lahko nova Evropa odkrila samo sebe (potem, ko je že odkrila nove svetove!), da bi se spoznala, da je lahko oblikovala sprva negotov, potem pa vse konsistentnejši moralni red. Šele z utrditvijo verske in državljanske oblasti se je Zahod naveličal iskati sovražnike Boštva. Pridobljena legitimnost izgubi tesnobo pred ogrožajočo okolico, strah postane manjši od nevarnosti.

Atmosfera ogroženosti spremlja dinamizem, ki se prav tako kot v svojo opisano mračno skrajnost lahko nagiba tudi k vedrejši varianti, preseganju zla z dobroto, izboljšanjem, z napredovanjem, ki generira s križem obsijano Zgodovino. Ne gre seveda zanemariti travmatičnega protislovja objektivne gotovosti, hkrati pa subjektivne negotovosti; toda prav čustvo krivde lahko ustvari napetost in krč ustvarjalnega nemira, ki na vse kripe išče ključ za vrata rešitve. Upanje v prihodnost mobilizira celo zakrknjenega grešnika, sicer zavedajočega se svojih pomanjkljivosti, ki si želi priti v božji

načrt. Strah premaga z molitvijo, kontemplacijo, z dobrimi deli, katerih konkretno vsebino je, situaciji primerno, cerkvena politika sproti spreminjala. Le z božjimi zakoni usklajene aktivnost je tista, ki osvobodi človeka pasivnosti, razžiranjja odprte rane greha.

PRIČAKOVANJE BOGA

Zgodovina je od Boga vzpostavljena *pedagogium*, ki vzgaja v glavnem skozi muke, ki imajo svoj izvor, usodni zaplet in neizogibni finale v treh Dogodkih: prvem grehu, osebi Jezusa Kristusa in Sodbi. Potek odreševanja napreduje od sugestibilnih biblijskih obljub do udejanjanja, konca sveta neke v nedoločljivi prihodnosti. Ves vmesni čas, ko se zrna ločujejo od plev, je popolnoma prežet z mislijo na apokalipso, ki se lahko zgodi vsak trenutek. Verovanje v eshaton stoji in pada s samo krščansko vero,¹⁴ s svojo "oddaljeno bližino" zahteva brezpogojno zaupanje v, za človeka zveličavno, transcendentno previdnost. Človek je, začeni z Grehom, grda metamorfoza samega sebe, izrodek, in šele odloč(il)ni poseg Instance ga reši večne ukletosti. Krščanstvo razume Zgodovino hkrati kot zgodovino greha in zgodovino rešitve.

Sveto pismo je polno najrazličnejših prerokb, med katerimi so najusodnejše prav apokaliptične. Izraz izhaja iz grških *apokalyptein*, razodeti, in *apokalypsis*, razodetje, pomeni pa prepričanje v direktno inspiracijo, ki so jo profeti in apokaliptiki preje(ma)li od boštva. In to na različne načine, z vizijami, avdicijami, sanjami, nebeškimi potovanji, pojasnili angelov, glasovi iz nebes, z branjem nebeških knjig. Apokaliptični žanr ljubi metaforični jezik, alegorije, skrivnostn podobe, simbolična števila, nenavadna imena, razdelitev zgodovine sveta na dobe; zaradi tega so si jih v različnih obdobjih prilagojeno in selektivno razlagali. Milenaristične napovedi in napovedi konca sveta so razporejene tako v Stari (npr. Izaija 24-27; 30; 35; 54; 55; 65; 66; Ezekiel 8; 21; 37-47; Daniel 2; 7; 12; Amos 9; Joel 2; 3; Zaharija 8; 12; 13; 50. in 58. psalm), kot v Novi zavezi (Matej 24; 25; Marko 1; 12; 13; Luka 12; v pismih 1. Korinčanom 7; 15; Galačanom 4; 2. Soluncem 2; 1. Timoteju 4; 2. Petru 3 in seveda v Razodetju). Spopadla se bosta dobro in zlo in pravični bodo zmagali nad prekletimi; grešniki in nečisti se bodo za vedno ločili od izbranih, nebo se bo spustilo na svet, Kristus bo kraljeval 1000-letnemu miru z novim nebom, novo zemljo in novim Jeruzalemom. Spet bo vzpostavljen red vseh stvari, kot so bile že od vsega začetka zamišljene v božjem načrtu. Preroki so oznanjali apokalipso, da bi ljudi nagnili proti spreobrnjenju, jih opozorili pred pogubo, hkrati pa so jih hoteli opogumljati, pomagati pri preživetju hudih trenutkov. Verniki so si katastrofe seveda razlagali religiozno, a le tako so se jim odpirala in obujala nova upanja, obljube, možnosti, boljše življenje.

Apokaliptična pričakovanja so se še posebej dramatizirala v tistih obdobjih, ko so se nakopičene nesreče in splošni pesimizem okrepili in prevedli v teološki jezik, ki pa je vzvratno vplival na dinamiko družbenih predstav. Pojavili sta se dve pojmovanji, optimistično in mrakobno, medsebojno različni v tolmačenju glavnih premis. Zagovorniki prve variante, med katerimi je najbolj znan Joakim de Flore s svojo tridelno zgodovinsko shemo, so blaženi milenijum, 1000-letni mir na zemlji, postavili pred strašno Sodbo. Govorili so o prihajajoči zlati dobi s poudarjeno materialistično nianso, o splošnem izobilju. Kristus bo zavladal nad pomlajeno zemljo, od koder bosta izginila

14. K. Löwith, *Svjetska...*, opomba 15 na str. 232.

zlo in greh; Satan bo privezan dolgih 1000 let. Tovrstna eshatologija je vsebovala močan naboj upanja, skorajšnje zmago nad silami zla. Celo katastrofični *D-day* so razumeli kot nujnost na poti v blaženost, neizbežno nevšečnost trase osvobajanja.

Bolj kot to je bilo razširjeno, razkričano drugo pojmovanje: mir bo nastopil šele po harmagedonski bitki in Sodbi. Izbrani bodo zapustili preplete, strašne trobente angelov bodo naznanile prihod kataklizem. Kristus se bo pojavil kot Sodnik, obkrožen s fantastičnimi živalmi in apostoli, in izrojeni svet bo propadel pred njegovimi nogami. Ideja sojenja se loči od ideje vstajenja na škodo druge. Eshatološke strahove poveže z zavestjo o izprijenosti, grozo pred samim seboj, s preziranjem sveta; v že znani duet greh - kazen (namesto greh - odpustanje). Kazalo je, da je edina preokupacija Boga maščevanje. Pridige so sicer vsebovale tudi pozitivno perspektivo, vstop dobrih v Raj, toda poudarek je ostal na črnogledem pojmovanju vse do konca 19. stoletja,¹⁵ če seveda izpustimo nekatere ločine, ki še sedaj vztrajajo na tem. Tedaj izpostavljeni izrek "veliko poklicanih, toda malo izvoljenih" (Mt 22, 14), do skrajnosti radikaliziran v kalvinizmu, je vseboval resen naboj groze: nihče ni bil gotov v svojo rešitev, varen pred božanskim gnevom. Pridige, ki so vztrajale zgolj na ustrahovanju pred koncem sveta, so se oddaljile od hilialistične sheme, saj so zanemarjale Kristusovo kraljevanje na zemlji. Spet tretji, npr. Savonarola, so nihali med obema naziranjima, kar je pogosto privedlo do njune kombinacije.

Drugi apokaliptični tok je bil tako usmerjen v aktivnost, katero le stežka ločimo od nasilja. Z ognjem in mečem, kaznovanjem sebe in drugih so hoteli nekateri religiozni gorečnejši izsiliti čimprejšnji prihod kraljestva sreče in enakosti na zemljo. V teh gibanjih so odločilno vlogo igrali vneti verski skrajnejši ali duhovniki, ki so svoje projekte utemeljevali in legitimirali z Biblijo. Aktivnost teh skupin in posameznikov je bila pravzaprav njihova reakcija samoobrambe, sredstvo za preseganje strahu, saj so za trenutke vzele oz. vzeli usodo v svoje roke. Pustil bom vso pisanost (pred)srednjeveških primerov in preskočil na začetek obravnavanega obdobja. Flagelanti (bičarji, *battuti*) so od sredine 14. stoletja skušali pospešiti veliki dogodek z očiščevalnim nasiljem in iztrebljanjem brezbožnosti. Prepričani so bili, da imajo udarci biča vrednost sakramenta oz. blagoslova in odpustitve grehov. Husiti, določnejše, taboriti so si ustvarili svoj hilialistični sistem s Taborjem kot novim Jeruzalemom. Znani so bili tudi severnofrancoski pikardi in holandski begardi ali bratje Svobodnega Duha. Revolucionarni mesijanistični duhovnik Münzer je kmečko vrenje in punt v Alzaciji in južni Nemčiji navdahnili z apokaliptičnimi sanjami. Po porazu Antikristove vojske in krivovercev bo na svetu zavladata pravica, vsi ljudje bodo enaki, bratje. Ostanimo v prvih desetletjih "konfesionalnega" stoletja: v Münstru je prišlo do ene najbučnejših milenarističnih eksplozij, toda komuno in novi Jeruzalem je dočkala ista usoda kot vse poprejšnje poskuse. Kamisardi so v Franciji v desetletjih pred in po letu 1700 prek svojih mističnih vizij oznanjali skorajšen konec sveta. V južni Ameriki so apokaliptični odtенок pridobili najprej upori od 16. do 18. stoletja proti Špancem, v 20. letih tega stoletja pa proti laiciziranju dotlej cerkvene oblasti.

Spomnimo se nenazadnje tudi primerov iz ne tako odmaknjene preteklosti: Catherine Theot, bivša služkinja v nekem pariškem samostanu, se je v drugi polovici 18. stoletja proglasila za novo Devico; vodila je mistično skupino in prerokovala skorajšnji prihod novega odrešenika. D. Lazzaretti je na jugu Toskane v 70. letih prejšnjega stoletja

15. J. Delumeau, *Greh...*, str. 619.

ustanavljal božje kraljestvo, Družbo krščanskih družin, sebe pa okronal za navdahnjenega kralja. Znani so tudi melanezijski kargo-kulti ter že prej omenjeni zgledi iskanja "izgubljenega raja", "dežele nesmrtnosti in večnega počitka"...¹⁶ Mit o koncu sveta, vesoljnem potopu, ni krščanskega izvora, saj je prisoten in z optimističnejšimi prognozami prežet in presežen tudi v verovanjih mnogih arhaičnih družb. Posebnost našega je v tem, da bo Katastrofa kozmična posledica grehov človeštva, za kar sicer posameznik ve, a ne more nič ukreniti proti. Saj je le - človek, *ludus deonum*, igračka v božjih rokah, prepuščen Previdnosti, ki sama najbolje ve, kako in kdaj, zakaj ga je potopila in zakaj dvignila iz močvirja zla. Če pa dešifriramo Modrost, kot v navedenih primerih, in jo skuša celo udejanjiti, se tudi sam že skoraj povzpne na Panteon, ne glede na s tem povezanim trpljenjem drugih. Vse velike Revolucije so vsebovale ta obrazec Anticipatorja¹⁷ ali skupine izbranih, ki goni in pripomore k pospešeni uresničitvi Zgodovine, ki bi sicer napredovala s počasnejšim ritmom in po ovinkih.

Doba reformacije je kot izziv in hkrati kot rezultat psihosocialne negotovosti, verske anomalije in propadanja tradicionalnih (ekonomskih) struktur predstavljala kulminacijo apokaliptičnih strahov, po drugi strani pa upor zoper te. Fevdalizem je zabredel v splošno krizo, katero je še pospešil konflikt treh antagonističnih fenomenov: procesa krepitve absolutizma kralja z vse razvitejšo centralizirano birokracijo; konsolidacije progresivnega meščanstva, katerega legitimnost je varovala naraščajoča finančna moč; in stare, fevdalne razdrobljenosti z degradirajočo aristokratsko smetano. Nastradali pa so najubožnejši, zato so mirno ali z orožjem zahtevali "staro pravdo". Nasprotja so se zaostrovala in so prevzela vselej hvaležno idejno opravičilo v Bibliji: tako so si vsi štirje stanovi vsak po svoje razlagali in se prepoznavali kot nosilci svetopisemskih obljub.¹⁸ Za tedanje razmere bliskovit napredek je postavil pod vprašaj identiteto najširših slojev prebivalstva; pojavi se nov pojav, brezposelnost. Pasivnost zaradi šokov, ki so jih prizadeti doživljali na različnih področjih, se je v mrzlični, egzaltirani atmosferi vsesplošnega spreminjanja kompenzirala z (včasih celo bojevitim) pričakovanjem dneva maščevanja in rešitve kot povračila za trpljenje na tem svetu. Sodba namreč doseže vsakogar, mlade in stare, enako. Vse bo prišlo na svoje mesto.

Želja po enakosti, ki nastopi po Sodnem dnevu, kaže na zaostren čut za družbene nepravilnosti. Cerkev je pozno, zato pa toliko bolj burno reagirala na novonastale razmere, najpogosteje prav s silo, katere je imela tudi v čisto posvetni obliki na pretek: z Inkvizicijo, vojsko, militantnimi redovi. Prepoved in izobčenje sta postali učinkoviti, a travmatizirajoči sredstvi kristjanizacije. Od renesanse dalje je gomiljenje branja in znanja še razširilo jez med elitno, učeno kulturo, obsedeno z demoni iz knjig, teatraličnih uprizoritev in mrakobnih slik, ter ljudsko, globoko zakoreninjeno v starodavne šege in "kozmično" varianto krščanstva.¹⁹ Do prekinitve je prišlo po vse eksplisitnejši težnji prve, da bi okrepila splošni religiozni in s tem tudi moralni okvir. To seveda še ne pomeni, da je šlo pri novem misijonarjenju za povsem praktične, materialne koristi

16. M. Eliade opiše primer Guaranov in drugih južnoameriških tropskih plemen v svojem prispevku *Paradise and Utopia: Mythical Geography and Eschatology*, v zborniku F. E. Manuela, *Utopias...*

17. Zgolj za ilustracijo religioznega dojemanja iz "svetne" preteklosti: nekateri so Robespieru podtaknili vlogo mesije iz prerokb prej omenjene Theotove; Lenina pa je kot Jezusa upesnil Blok.

18. Npr. Cromwell se je imel za Gideona.

19. Razlago kozmičnega krščanstva glej v knjigi M. Eliadeja, *Mit...*, poglavje *Preživetje in prikrivanje mitov* (Krščanstvo in mit), kulte starih božstev v srednje- in novoveški Evropi pa v knjigi J. Delumeauja *Strah...*, str. 507-515.

vladajočih: "revitalizirani" nauk so širili predvsem beraški redovi in potujoči pridigarji, ki so vsestransko askezo in *contempus mundi* najprej občutili na svoji lastni koži. Discipliniranja vernikov se niso lotili zaradi kratkoročnih pridobitniških ciljev; šlo je za poskus, da bi jim razodeli pravo Pot, na kateri bi čakali Odrešenje. Eshatološka groza je prebivala na vrhu (cerkvene) hierarhije in se je ondod širila na celotno prebivalstvo kot versko ogrinjalo tesnobnih občutkov ljudi ob zori novega veka. Oboji so začutili strah, a vsaka stran (po)svoje; skupen jim je postal le apokaliptični način, kliše njihovega izražanja.

Zahod je pričakoval skorajšnji konec sveta, živel je "sredi decembra tega sveta", "povratak Jezusa Kristusa je bil na vidiku", "čas je kratek" (1. Kor 7,29). Sodba bo prišla "kmalu, brez zamude, v zelo kratkem času" (*cito, bene cito ac valde breviter*). Teološki eruditi so hoteli na vsak način izračunati trenutek, ko bodo zadonele strašne, a vesele trobente, in so ga prerokovali za leta 1524, 1540, 1642, 1649, 1650, 1651, 1656, 1666, 1670, 1679, 1688, 1690, 1695, 1700 in 1734, če se omejimo le na obravnavano obdobje. Starozavezne milenaristične ideje in napovedi konca sveta so bolj obsedale protestantski kot pa katoliški del kontinenta. Poudarjanje apokalipse je predstavljalo vzporednico teologije strašnega, kaznovalnega in maščevalnega Boga, ki je zaradi ničvrednosti starajočega se človeštva prisiljen vzpostaviti red. Dolgo je kazal potrpežljivost, dopuščal pohlep in oholost, odsotnost spoštovanja; in ker je krščanski svet nakopičil toliko grehov, brezboštva, predsodkov, ker je tolikokrat očitno pregazil božjo besedo, je treba svetovno Sodomo čimprej in čimbolj učinkovito zatreti. Luther je npr. dojemal božansko čast kot kaznovalnost zoper žalitve.²⁰ Strah pred zemeljskim propadom je bil daleč močnejši od upanja v tisočletje sreče,²¹ saj so pridige še dramatizirale biblijsko svarilo o malo izvoljenih; sito je v Kristusovih rokah. Podobni sta ji še dve parabol: o "ozkih vratih" (Mt 7, 13-14) in o "kraljestvu le za malo čredo" (Lk 12, 32). Križ bo orodje pravice: ali grozljivi znak obsodbe, ali pa zmagovalni prapor rešitve.²²

Nekatera (znanstvena) odkritja so bila direkten rezultat eshatoloških obsesij, občutenja minevanja in bližanja Koncu. Kolonizacije Amerike so se lotili pod tem znamenjem, z željo po radikalnem *renovatio*, obnovo starih struktur in vrednot. Kolumba je na zahod gnal apokaliptični motiv, širjenje evangelija po celi obli, in to še pred hitro bližajočo se kataklizmo.²³ Predvideval je, da bo koncu sveta predhodila osvojitve novega kontinenta, krščenje oz. spreobrnjenje poganov in uničenje Antikrista; deželo, v katero je prijadral, pa je imel za bližino Raja. Triumfalni marš Modrosti in prave religije je simboliziralo Sonce, ki je zasijalo na vzhodu in ki mora osvetliti tudi zahod. Puritanski kolonisti so se imeli za zgled prave reformacije, za izbrane z božjo previdnostjo, katere znamenje je bila "skritost" Amerike iztrošeni Evropeji vse do tistega časa. Kasnejše Združene države so tako produkt protestantske reformacije, iščeče zemeljski raj, ki bi še poglobil preobrazbo Cerkve²⁴ in pospešil prihod dolgega obdobja blaženih prelesti. Priljubljena religiozna doktrina novih naseljencev je bila, da je Amerika izbrana med vsemi drugimi zemeljskimi deželami kot prostor drugega prihoda Jezusa Kristusa. S transformacijo sveta se bo spremenil tudi človek; prva bo pomenila le zunanji znak notranje perfekcije vernika. V duhu manihejske eshatologije, ki je pisanost prihodnosti

20. J. Delumeau, Strah..., str. 309.

21. J. Delumeau, Strah..., str. 295.

22. J. Delumeau, Greh..., str. 626.

23. M. Eliade, Paradise..., v zborniku Utopias..., str. 262.

24. M. Eliade, Paradise..., v zborniku Utopias..., str. 264.

skrčila le na konflikt med Dobrim in Zlim, je katoliška in celo ne dovolj reformatorska stara celina predstavljala pekel, novi svet pa Raj; reklo "*Heaven or Europe*" je pomenilo "*Heaven or Hell*". V Novi deželi, Kanaanu, so se priseljenci prerodili, osnovali so naselbine s pridevnikom "*New*" (England, York, Haven), slekli so razkošni in zato grešni plašč evropskega ugodja, razuzdanosti. Milenarizem pionirjev se je postopno iztekel v idejo neomejenega napredka²⁵ (*American Tail, American Way*), kar pa predstavlja značilni segment v mozaični sliki Zahoda o napredujoči Zgodovini.

Krščanstvo je konstitutivno povezano z razodetjem božjih previdnostnih namer do človeka. Blaženi jutri je apriorna premisa Boga, obenem začetna Obljuba in končna Izpolnitev. Intrinzična nujnost tega koncepta je ideja časa v spregi s pojmom prihodnosti; cela verska naveza se ukvarja s projektirano bodočnostjo prek pojmovanja časa, ki gre naprej. Futuristično²⁶ je tako obenem tudi razmišljanje krščanske religije, ki temelji na zgoščanju in interpelaciji eshatoloških podob prihodnosti, vizij dogodkov pred in po Sodbi. Pojmovanje "na koncu bo vse dobro, kot je bilo predvideno že od samega začetka", sovpada z vitalnostjo pogojevanja in kontroliranja jutrišnjega dne. Apokalipsa je tretji, odločilni dogodek (po Stvarjenju in epizodi Kristusa, ki si je naložil grehe sveta) božanskega vmešavanja v zgodovino s tem, da jo oz. ju logično zaokroži. Prek te dosežene stopnje se ne da priti, negotovosti je zadoščeno, motiva za izboljšanje rajskega stanja ni. Človek se, po začetni simbiozi z Bogom, naseli na zemlji, tako da gresta vsak po svoje; pot izbranih iz Sodome ob Sodnem dnevu pa pripelje do ponovne združitve z Najvišjim, dokončne in večne skladnosti. Zemljanove metamorfoze - nedolžnost, greh, očišče(va)nje in blaženost, sovpadajo z božjimi - naivno kratkovidnim Kreatorjem, brezbrzišnim *deus otiosis-om*, strogim sodnikom in Zveličarjem odprtih rok. Vzpenjanje po lestvi napredovanja nujno, brezpogojno, a s stalno tesnobo in negotovostjo privede do končne postaje. Dedukcija tu odpove: tisto, kar je gotovo za človeštvo, ni še nujno res tudi za vsakega vernika-grešnika posebej. Rja dvoma razžira sijaj vere. Pojem apokaliptičnosti razdvaja, saj lahko zlahka zdrsne v eno izmed skrajnosti, optimistično ali pesimistično. Prav na tej točki se najjasneje izpostavi nevrotični karakter krščanstva kot religije prihodnje odrešitve. Kristjan veruje in upa, se predano veseli tistega, kar, poln strahu, čaka.

Pomemben indikator eshatoloških preokupacij od renesanse dalje so bile utopične spekulacije. More, Campanella, Bacon in drugi so sanjali o skupnostih enakosti in krščanskega tovarštva, o novih ureditvah, o *Christianopolisu*. Oživele so mitske legende o pretekli in prihodnji zlati dobi, o sočasnih rajskih deželah (že omenjena Amerika, pa sanje o Indiji Koromandiji...). Montaigne in Rousseau sta hvalila primitivizem, začrtala sta sodobni mitologem o dobrem divjaku. V pokvarjenem starem svetu skopost zemlje in surovost neba odgovarjata okrutnosti ljudi, ki so se v imenu neke izvotljene, lažne civilizacije lotili prekomorskih zemeljskih Edenov. Utopični scenaristi so se držali uveljavljene krščanske zgodovinske sheme, toda kmalu so se začele med obema kazati pomembne, posvetne razlike. Medtem ko je bil religijski milenarizem povsem prepuščen muhavosti božje previdnosti, pa so bili ti konstrukti, polni človekove samozavesti, z obema nogama trdno na zemlji. Krščanskemu Bogu naj bi krmilo iz rok iztrgal razsvetljeni, razmišljujoči posameznik, praporščak nove dobe.

25. M. Eliade, *Paradise...*, v zborniku *Utopias...*, str. 265.

26. F. L. Polak, prispevek *Utopia and Cultural Renewal*, v zborniku *Utopias...*, str. 285.

LITERATURA

- Aries, P., Eseji o istoriji smrti na Zapadu, Rad, Beograd, 1989.
- Cazeneuve, J., Sociologija obreda, ŠKUC FF, Ljubljana, 1986.
- Delumeau, J., Strah na Zapadu, Književna zajednica N. Sada, Dnevnik, Novi Sad, 1987;
- Greh i strah, Knj. zajednica N. S., Dnevnik, N. Sad, 1986.
- Eliade, M., Mit i zbilja, Matica Hrvatska, Zagreb, 1970.
- Flechtem, O. K., History and Futurology, Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan, 1966.
- Gams, A., Biblija u svjetlu društvenih borbi, Naučna knjiga, Beograd, 1988.
- Girard, R., Stari put grešnika, Bratstvo - Jedinstvo, Novi Sad, 1989;
- Nasilje i sveto, Književna zajednica N. Sada, Novi Sad, 1990.
- Hazard, P., Kriza evropske zavesti, DZS, Ljubljana, 1959;
- Evropska misel v XVIII. stoletju, DZS, Ljubljana, 1960.
- Lowith, K., Svjetska povjest i događanje spasa, A. Cesarec, Zagreb, in Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Manuel, F. E., Utopias and Utopian Thought (zbornik), Beacon Press, Boston, 1971.
- Sveto pismo, Britanska in inozemna biblična družba, Beograd, 1984.
- Tenenti, A., Občutenje smrti in ljubezen do življenja v renesansi, ŠKUC FF, Ljubljana, 1987.
- Venturi, F., Utopia e riforma nell'illuminismo, Piccola biblioteca Einaudi, Torino, 1970.
- Wolfenstein, M., Disaster, Routledge and Kegan Paul Ltd., London, 1957.